

ОСВОБОДИТЕЛНА БОРБА И НАЦИОНАЛНО САМОЧУВСТВИЕ

(„Записки по българските въстания“, „Епопея на забравените“)

БИСТРА ГАНЧЕВА

Темата за националноосвободителните борби има своеобразен живот в първите години след Освобождението. Освен че храни вдъхновението на най-големите ни художници, тя сближава далечни, несъразмерни по талант и понякога рязко враждуващи автори; властта ѝ достига дотам да „привлече“ в този период произведения, създадени и в предишното, а в условен смисъл — и в следващото десетилетие.

Например мемоарите на Светослав Миларов „Спомени от цариградските тъмници“, видели бял свят още в средата на 70-те години, едва през 1881 г. в Пловдив стават факт на българската литература — и със самостоятелното си издание в превод от хърватски, и в рецензията на Иван Вазов¹. Обратно, мемоарната книга на Константин Величков „В тъмница“, чието първо издание е през 1899 г., се разглежда от литературната история в десетилетието на 80-те години. Това десетилетие сякаш „пресяга“ и към по-далечни творби, за да попълни и оформи чрез тях литературния си облик.

Главните причини за първенството на тази тема са установени и изследвани². Най-представителните творби за това така плодотворно за литературата ни време, все едно лирически („Епопея на забравените“), белетристични („Немили-недраги“, „Под игото“), биографични („Черти от живота и писателската дейност на Любен С. Каравелов“, „Васил Левски“), мемоарни („Неотдавна“, „Записки по българските въстания“), имат обща цел — да документират току-що приключилата революционна епоха, да я осмислят и възвеличат. Това в общи линии е задача на всяка литература след всяка подобна епоха.

Следва да се прибавят и по-специфични, „домашни“ обстоятелства.

Още през Възраждането у нас се оформят, нека бъдат наречени така, две разклонения на българския национален въпрос — „да бъдем свободни като другите“ и „какво сме наред с другите“. Самата „История славяноболгарская“, тази „програма на националното възраждане и националноосвободителната борба на българския народ“³, поставя пряко не въпроса за свободата като политическа цел, а за самосъзнанието и самочувствието на народа. Паисий се стреми да подсили духовната устойчивост на българина, далеч преди да бъдат произнесени първите призови за освобождение. Идеите за национална свобода и национално самочувствие съжителствуват през цялото Възраждане.

¹ Иван Вазов. Съчинения в 22 тома. С., 1979, т. XIX, с. 111. По този въпрос вж. Милена Цанева. Иван Вазов в Пловдив. С., 1966, с. 178; Георги Цанев. Книга за критиката. С., 1980, 106—107.

² История на българската литература. С., 1970, т. III, с. 223.

³ Петър Динев. Възрожденски писатели. С., 1964, с. 38.

Априлското въстание и войната, до която то довежда, донасят освобождението. Въпросът „какво сме сред другите“ обаче остава, при това още по-изострен в условията на свободна България, която на равна нога с отдавна освободени или никога непоробвани държави трябва да гради настоящето и бъдещето си. Сравненията с другите — сравнения далеч не в наша полза — се срещат и дори изобилствуват у най-големи и най-предани на народа си художници.

При тези обстоятелства допълнителна — и вече непоносима — болка причиняват обвиненията за незаслужената свобода. Немного далеч от времето, когато неразумният „се е срамил да се нарече българин“, едва ликвидирал робството, през което „кой не се подиграваше това време с българите“, сега народът за пореден път е изправен пред необходимостта да защитава себе си, да съизмерва подвизите на най-добрите си представители с общочовешките образци за подвиг и саможертва. Литературата ни придобива особена измерително-охранителна функция, която ѝ осигурява значителни резултати.

Ето някои от тях.

1. Захари Стоянов.

Пристъпайки към темата за националноосвободителните борби, доскорощният поборник има пълното съзнание, че свидетелствува за най-блестящата епоха от новата ни история. „България в петстотингодишното си съществуване... само една бунтовническа епоха е имала, па и занаят едва ли е мислимо да има⁴; героите от освободителната борба „бяха честни и непорочни като ангели, идеални, каквито България едва ли ще да роди вече“ (I, 30); оборишките депутати са ангели, най-честните, идеалните личности измежду народа... Подобни депутати българският народ няма да види вече, докато свят пребъде“ (303). Тази оценка, изведена най-категорично в предговора, присъствува — невидимо или рязко подчертано — в стотиците страници на „Записките“.

От своя страна, тази епоха е възсъздадена не сама за себе си, а в непрекъснато съизмерване с други народи и борби. Още първата фраза на „Записките“ поставя българските въстания в особена „съпоставителна“ система, която ще заявява за себе си до последните страници на книгата му:

„Всеки народ има свое минало, което се изучава старателно от потомството. Ако човек се завземе да пише историята на българския народ... то кое събитие би трябвало да държи първо място в нейните страници? Според нас: българските въстания... (I, 29).

„Измерителната“ задача на З. Стоянов в „Записките“ определя особената дупосочност на разказа му, който, грубо казано, се разделя на два пласта — събитийно-информационен и историческо-оценъчен. Макар първият да е по-обемният (цели глави от тази безценна книга са единствено свидетелство на единичък оцелял свидетел), той е поместен в рамките на втория.

Историческите оценки имат различни степени на изява — от пестеливо и сякаш нехайно вмъкнати бележки до широки публицистични пасажки.

„А главата на Бенковски, както ще видят по-нататък читателите, се отсече и занесе в Тевен, Орхане, а оттам — в София. Свещеник Христо Павлов е бил повикан от турското правителство да вземе и погребне тая глава, което той сторил на Свети Костадина (21 май). Значи, подир девет деня е била погребана главата на българския войвода. Тя била турена в една конска торба, била се вече разложила и свещеникът я заровил с главата заедно... (I, 513).

От гледна точка на информативността фразата „Подир девет деня е била погребана главата на българския войвода“ не прибавя нещо много съществено към вече известното. Тя дори „се вмква“ в съгласното изреждане на зловещите събития и — макар за кратко време — забавя темпото на разказа. Авторът обаче има нужда от нея — не толкова да „изчисли“ деветте дни, а да напомни, че става въпрос за необик-

⁴ Захари Стоянов. Съчинения, 1983, т. I, с. 39. Ще се цитира това издание, като се сочи томът и страницата.

новена личност, за „българския войвода“. Изображението изтегля фактите към обобщаващата оценка.

От своя страна, тези оценки често отвеждат към цялостна и понякога остро полемична характеристика на българския народ:

„И — възбразете си... Човек млад, човек с идея и определени убеждения, на когото намазаното със сапун въже висе над главата му — играе на хоро! Млъкнете вие, заклетии врагове на българския народ, когото не преставате да хулите, че той е лишен от патриотическо чувство, че той не знае да умира за свобода и цел.“ (I, 698).

З. Стоянов не само възвеличава, а и воюва за национално признание. Свидетелствувайки за българските подвизи, той се стреми да постави своя народ редом с други народи, на които не е било отричано патриотическото чувство и достойнство. Възхвалявайки българина, той е принуден и да го защитава.

Полемиката невинна е изведена пряко и понякога може да се усети само в по-широк контекст. Като например:

„И тръгна той с бързи крачки пред юзбашията-джелатин, като че отиваше да изпълни един дълг, една неизбежна обязаност, един обред. Тъй умира българинът!“ (I, 714).

В рамките на цитирания откъс финалната фраза се възприема само като възторжено обобщение за хладнокръвието на осъдения. Но в близост до приведеното по-горе гневно обръщение срещу „хулителите на българския народ“ тя на свой ред напомня за авторовото раздражение. Оценката на героя става отглас на предишни автори изявления, които обогатяват и уточняват смисъла ѝ.

Коментарите на писателя не са „приложение“ към събитийния разказ. Основната им задача е да разположат фактическия материал сред общите понятия за смелост, себепристрастие и героизъм и по този начин да отмерят величината на българското националноосвободително движение.

Затова те са точно толкова органични, колкото и разказът за самите факти. По-чести или по-разредени, „притиснати“ в една фраза или „разразили се“ в цели страници, появата им е винаги закономерна. За тях не може да няма място. Те се поддържат през разстояние на страници, глави и томовете, в тях авторът е напрегнал максимално силите си, разкрил се е като летописец, участник, човек и — художник.

Художествените тенденции в „Записки по българските въстания“ са били⁶ и първа ще бъдат предмет на внимание. Тук ще се отбележим само как те служат на историческите оценки.

Най-широките обобщения за народа си Захари Стоянов прави въз основа на отделни подвизи, чиято рядкост признава и дори подчертава. Тъкмо малобройни изключения като Каблешков, Петлешков, Соколски или Чистеменски са му необходими, за да покаже как се бори, как умира, какъв е българинът. Обобщението, съдържащо се в единичния пример, преодолява неговата единичност — героят нараства себе си, превръща се в сумарен образ. Авторът „изтегля“ черти от неговата характеристика, за да уедри мащабите му, да го превърне в показател и символ.

С разширено съдържание може да се окаже и образът на цяло селище.

„Батак, славният и злочести Батак!... Ти затъмни славата и на Велико Търново... ти пропадна, изчезна от лицето на земята, но над твоите развалини изникна нова България; най-после ти стана жертва изкупителна на цял народ.“

Аз се кланям пред твоите брястови и черешови топове, те са за мене по-драгоценни от страшните, но чужди крупове и митральози“ (I, 238).

Одухотворяването се е разраснало до обобщена персонификация — преди да разкаже за Батак, авторът се покланя на него — не като на място на повдига, а

⁶ Ефрем Каранфилов. Най-българското време. Книгата за „Записките“ на Захари Стоянов. С., 1976. Никола Георгиев. Как разказва Захари Стоянов в „Записки по българските въстания“. — В: Захари Стоянов. Нови изследвания и материали. С., 16—17.

като на самия подвиг. Името на селището споява в единен образ и потресаващите сведения, и историческата оценка, и емоционалното отношение, и съзнанието за безсмъртие. Батак е не само мястото, където неприятелят е извършил най-големите си престъпления. Той е символично въплъщение на българския ужас и на башибозушката жестокост.

Така, боровейки с образите на събития и личности, Захари Стоянов динамизира съотношението между изключително и широко разпространено, между единично и представително. Поднесенят факт може да означава много повече от себе си. Разкрит в светлината на различни оценки — родолюбиви, хуманни или исторически, той живее със стойността, която е получил в повествованието. Разказът служи на събитията и същевременно си служи с тях.

В два плана се разкриват и героите на книгата.

Могъщата натура на Бенковски, подчинението — в повечето случаи доброволно — на другите пред него, омаята му над мнозина, донякъде неутрализираща деспотичните му увлечения, имат своя мъчителен контраобраз след разгрома. От властта на водача не е останало нищо („никой не искаше да знае кой е Бенковски“), а и самият той се е превърнал в измъчен и отчаян човек. Отделни негови постъпки го поставят подолу дори от доскорошните му подчинени.

Но всичко това някак странно не засяга — поне в основите му — образа на Бенковски. Определенията „българският войвода“, „оня, който искаше да стане цар“, „главният виновник за Априлското въстание“ му прилягат все така плътно и имат същото въздействие върху възприемащия. При това те зачестяват тъкмо във втория том, където тягостните моменти от крушението изобилствуват и не губят героичното си съдържание, въпреки че и обстоятелствата, и самият Бенковски са вече далеч от героичното.

Причина за това са отново двата плана в образа на вождя. Той не е само човек с избран псевдоним Бенковски, на име Гаврил Хълтев, родом от Копривница, по занаят абаджия — би бил такъв в други, нереволуционни времена. Бенковски е преди всичко водителят — раздвижил народ и история, предизвикал на бой цяла империя, превърнал народната цел в лична съдба, прокарал бразда между роб и поробител. Той е върхът на една народна сила, избрала него, за да го постави начело. Издигнал се така високо, той се е родил отново — превърнал се е в това, което народното движение е искало от него. Той е и личност с присъщите на всеки го индивидуални черти, и фигура с определени от историята контури. Захариевият Бенковски надмогва действителния — той е откритие, без да е измислен. Този образ не пострадва от „оня“ бивш водач, който скача уплашено, като види змия.

Обобщеният план абсорбира контрастните прояви на персонажа, издига ги се над тях. Той има ролята на своеобразна подемна сила, която връща героя на определения за него пиедестал в случай на опасност от свличане надолу.

Двуплановостта на повествованието се отразява и върху авторския образ.

Ролята на очевидец налага на писателя постоянно присъствие в изобразените събития. В обобщено-историческия план на разказа обаче Захари Стоянов отсъства като обект на внимание. „Моите оборишки депутати са ангели“ — чрез третоличната глаголна форма той се самоизключва, пренебрегвайки дори простия факт, че също е бил на Оборище.

„Почтителното разстояние“ между него и големите българи е така последователно прокарано, че при „вмесване“ на историческия план в събитийния авторът незабавно изчезва от разказа⁶. Характерен момент е престоят на малцината оцелели борци от Хвърковатата чета в старопланинската пещера непосредствено преди гибелта на Бенковски. Перипетията на страдалците — изнурителното катерене, прехвърлянето над страховитата пропаст, очакването на дядо Вълчо, чувството за самотност и всеки-

⁶ Марко Семов. Духовност и оцеляване. Пловдив, 1982, с. 36.

минутна опасност — са разказани с еднакво внимание върху четиримата. И тъкмо когато равенството е утвърдено, сякаш неоспоримо, то се ликвидира: „Това можа аз да кажа само за тая пещера, която е крила българския войвода — виновника за Априлското въстание“ (с. 504) Водачът се оказва единствено важен. Героите наистина са „разположени“ успоредно в разказа, но не върху хоризонтална, а върху вертикална плоскост. „Горе“ е само водачът, всички останали „редом“ до него в събитията, са „под“ него в оценката на тези събития.

Долната граница, която Захари Стоянов пази за себе си, го прави най-необходим — като втора величина в съотношението, без която не би се очертала и първата. Само като част от това съотношение той придобива правото да погледне отблизо Бенковски и да покаже на България „кой беше Бенковски“. Отчел скромно мястото си, той е горд с принадлежността си към голямото време на България. Сnižението пред войводата не е унижение.

В дуплановото повествование се определя и двойната функция на разказвача. Той е и обект на внимание наред с всички останали герои, и всеобхватен субект на повествованието. Епохата отмерва събитията и личностите, авторът носи с з н а н и е т о за величината им. Той поставя първия печат, първия знак за стойност върху тях, преди да ги препрати към бъдещето. (И в голяма част от случаите този знак ще остане последен, потомците няма да има какво да прибавят.)

Двете функции на разказвача могат да влязат и във видимо противоречие. Във фрази като „никой не искаше да знае кой е Бенковски“ З. Стоянов явно има предвид и себе си, човека, който най-добре знае кой е Бенковски и пише цяла книга, за да го обезсмърти. В първия случай той е вътре в събитието — въстаник, който в момент на всеобща безизходица не може да помни кой е Бенковски. Във втория, обратно, е извън позицията на летописец, който вече не може да забрави това. Участникът в събитията се включва в образа на разказвача — те влизат в противоречие, за да го разрешат и обезсилят.

И така дуплановостта намира повсеместни прояви в „Записки по българските въстания“ — мярка се в бегла бележка или се разгръща в дълъг пасаж, вражда се в героите, оформя авторовия образ, определя динамиката между единично и представително, между факт и оценка, събитие и тълкуване. Тя създава единството, целостта, „кръвообращението“ на творбата.

Защото чрез тази структура Захари Стоянов изпълнява основна задача на книгата си — да разположи факти и събития в невидима координатна система, чрез която да отмери, да открие „най-великата епоха“ на нова България. Намерението на автора относно книгата става част от самата книга — то никне естествено в нея, както тя е родена от него.

2. Иван Вазов.

Години след написване на „Епопеята“ Вазов ще посочи, че е имал предвид примера на литературния си противник⁷. Дори преувеличава ролята му — приписва на него и одата „Караджата“, създадена по други източници. Но, отчитайки този пример, той все пак гледа на него като на „най-прям повод“, без да отчита най-важното — общата цел да се отмери величината на българските подвизи и да се утвърди националното достойнство. Онова, което така тясно свързва двамата художници, остава незабелязано от тях.

Причината за това следва да се търси най-вече в обстоятелството, че посочената цел не свързва само тях двамата, а е задача на времето им — те са нейни най-галантливи, но не единствени изпълнители. Вазов и Захари Стоянов, застанали редом в литературното развитие, го придвижват напред, същевременно насочвайки отблизо и стрелите си един срещу друг. Едва по-късно, когато литературните задачи на времето им започват да се усещат като минало, ще се види колко са били близки. Но това

⁷ Иван Шишманов, Иван Вазов. Спомени и документи. С., 1976, с. 233. Става дума за статията на З. Стоянов „Имената на българските въстаници, които са посягали сами на живота си“.

ще видят не те, а други, които ще застанат с еднаква полемична острота срещу тях (Пенчо Славейков).

„Авторските свидетелства“ за създаване на „Епопеята“ налагат уточнения още на заглавието ѝ. Преди сведенията на Захари Стоянов мнозина от „забравените“ са били изобщо непознати на Вазов. „Припомнянето“ всъщност означава осведомяване. Чрез „Епопея на забравените“ и „Записките“ мнозина българи научават за героите си, както от „История славяноболгарская“ са узнали за миналото си.

Иван Вазов и Захари Стоянов, както почти всички техни съвременници, имат двойствена позиция по отношение на събитията и героите, за които пишат. От една страна, те са съвременници на току-що отминалата революционна епоха, все едно участници в борбите или само свидетели. От друга страна, българското националноосвободително движение, приключило съвсем неотдавна, създава у тях особено чувство за невъзвратимост. Отдалечено едва на няколко години, то е вече толкова далеч, че изглежда невероятно. „Днес всичко това ни се струва за невярване“ („Немили-недраги“). В течението на времето се е получила дълбока пролука. Тя се подсилва и от особената несъизмеримост между минало и настояще. „Какво бе туй време?“ — ще се питат тези, които са живели и са се изграждали като личности в него. И с това ще покажат, че вече не му принадлежат така пълно. Съвременници на голямото минало на България, те са и негови потомци.

Двойствено е и отношението им към бъдещето. Те имат ясното съзнание, че тъкмо „там“ ще се открие величието на приключилите борби. Разказвайки на бъдещето за народните подвизи, те от позицията на това бъдеще гледат на миналото.

Взаимното преливане на времената се оказва подходящо средство за отмерване на революционната епоха в лириката на Вазов.

Едно име ново, голямо, антично,
като Термопили славно, безгранично.

„Ново“ и „антично“ са образцово противоположни определения. Употребени са в прякото си значение. „Речник на българския език“⁸ привежда посочения стих като характерен пример за употреба на „античен“ в смисъл на „старинен“, „древен“; „нов“ пък намира подкрепа от близкото в текста определение „наш'то недавно“. Такова съседство на противоположни определения би следвало да изглежда несъобразно. В случая обаче текстът не предизвиква възражения. Защо?

Към отговора ще ни насочи фактът, че сега, сто години след раждането на „Епопеята“, „антично“ се схваща в по-пряк смисъл. С течение на десетилетия и векове той ще става все по-точен. В българската история шипченските боеве ще имат същото значение, което битката при Термопилите е имала за други народи. Т. е. ново по отношение на съвременността на поета, името Шипка става антично по отношение на бъдещето. Подвигът „приляга“ поотделно към всяко от противоположните свои определения, бидейки едновременно и двете, и никое от тях. То е тъкмо безгранично, защото не се ограничава в едно време.

Разколебана е и пространствената характеристика на образа. За името Шипка са отделени само заглавието и единственият в целия текст възклицание. Всички останали названия на мястото са безразлични към географската му определеност. Още началото атакува тази определеност:

... там нейде на връх планината,
.....
издига се някой див, чутовен връх

По-нататък този връх се оказва „далеч от погледа“ на очакваните подкрепления и все пак достатъчно близко „България цяла“ да съзре, ако бойците напуснат поста си. А в края на поетическия разказ перспективата е максимално съкратена — върхът,

⁸ Речник на българския език. Т. I. С., 1977, с. 279.

погледнат отблизо, е просто „заветният хълм“. Сменяйки пространствената гледна точка, Вазов б о р а в и със значението на словото и употребява „връх“ и в собствен, и в обобщен, и в метонимично-одохотворен смисъл. И от цялото това множество конкретни поетически значения извежда образа на онзи неповторен и неръкотворен връх в нашето национално въздигане, който изиграва ролята на „свидетелство за самотичност“ на един народ. Пространствените характеристики, както и темпоралните, участвуват в текста с нови, неподозирани значения.

Последен акцент тези нови значения получават във финала. „И днес йощ“ навежда на мисълта за нещо откоleshно, което продължава „чак досега“ — почти нищо не остава от все пак оставащото в началото на творбата „недавно“. Мяслото е съвсем забравено — носи се славата само на „тоз ден бурен“. Паметта на Балкана не борави с нашите категории. А и самият Балкан е нещо по-различно от иначе любимата на Вазов Стара планина, чийто „един кът“ е описал така възторжено. Това е обобщеният образ на българската съдба и история — хранилище на спомени и упования. На него — на неговите бури, урви и векове — принадлежи славата на опълченците. Подвигът и Балканът са не просто свързани, а съотносими.

Също така динамично е съотношението между характеристиките „мрак“ и „светлина“. ⁹ Ето например финала на „1876“:

И тази епоха на кръв и на плам
през всички епохи и през вековете
ужасна и мрачна в хаоса ще свети,
растяща всечасно в по-голям размер
и ще фърля вечно като облак чер
въз нашта история една сянка тайна
от кръв и позори, и слава безкрайна.

„Тъмнината“ в характеристиката на епохата е съзнателно подчертана в това произведение. Тя е и смислово многопосочна. В нея се включва най-напред всичко мъчително и тягостно, присъщо на една неуспяла революция („Инстинктът на роба обади се пак, със всички си ужас, със всички си м р а к“); „мрачна“ има значение и на „непозната“, тайнствено привличаща (това определение се подкрепя и от по-широк контекст на „Елопеята“ като например „епоепа тъмна, непозната нам“ или „един монах тъмен, непознат и бледен“¹⁰); най-сетне, „мрак“ се намира и в асоциативна връзка с „хаос“ — слово с наследено съдържание още от антично-митологичните или библейски представи за нещо тъмно, „сред което“ ще просветне.

Кръгът като че е затворен. Но тъкмо сред най-наситената употреба на тези характеристики се прави и противоположната на тях — епохата „ще свети“. Глаголът насочва оръжие едновременно срещу всички значения на „мрак“. Предизвикателството е още по-силно, защото е поставен непосредствено до „мрачна“ и „хаос“, сякаш в нарочно съставен микроконтекст.

Преосмислянето е обяснено във финалния стих. „Тайната сянка“ на революционната епоха съдържа в себе си, освен кръв и позори, още и „слава безкрайна“. Мрачна „като хаоса“, тази епоха ще се вижда с р е д х а о с а, т. е. ще се разграничава от него, ще му се противопоставя — ще свети. „Несъобразната“ употреба на глагола е подготвена и дори изникнала от текста. „Свети“ и „слава“ имат силата на последната дума. Пестеливо поднесени, те са изведени на стрелкова позиция в контекста и се налагат като определящи. Една победа без унищожение на противника. След години Вазов ще каже, че одата „1876“ е „едно припомняне за трагичния край на въстанието и за с а й н о с т т а (разр. м. — Б. Г.), която то ще добие в бъдещето.“¹¹ И отново ще остане верен на истината.

⁹ Вж. по този въпрос: Радосвет Коларов. Между мрака и светлината. — В: Творби и проблеми. Литературни анализи. С., 1979, 227—253.

¹⁰ Милена Цанева. В търсене на героя. С., 1979, 19—20.

¹¹ Иван Шишманов. Цит. съч., с. 233.

Така поетическият текст на „Епопеята“ сам решава смисловите напрежения, които поражда — „ново“ и „антично“ се включват в „безгранично“, „някаой див връх“ и „заветен хълм“ се сливат в чутовното извисяване на подвига, „светлина“ и „мрак“ воюват помежду си и все пак „си сътрудничат“. Логическите „несъответствия“ внушават как многоизмерна и несъразмерна с обикновените ни представи за нещата е голямата епоха на България. Създадено е ново смислово-емоционално поле, в което всеки момент от събитията и всеки елемент от образа придобиват нови характеристики, нови мерки и смисъл.

Иван Вазов като Захари Стоянов създава свои — този път лирически — измерителни механизми за събитията от новата ни история. С еднаква категоричност историческите и човешките мерки навлизат в творбите на двамата, определят съществени черти от образната система, оказват се приспособими и щастливо плодотворни към различни художествени структури.

Тази забележителна функционалност не се дължи само на литературни причини. Тя трябва да се обясни, най-общо казано, с особеностите на нашия исторически живот.

Българските художници, чийто талант се разгръща в първите години след Освобождението, ясно чувствуват, че са синове на изпреварен от мнозина народ. Дори по отношение на балканските си съседи България — по силата на добре известни обективни обстоятелства — е хронологически последна в националноосвободителните си борби. Нейните въстания, жертви и победи следват път, изминат от други. А известно е, че всеки предшественик създава нормативни представи за извършеното от него. Идещият по-късно попада във вече изградени мерки, които по неволя прилага към себе си. Чувството за съотносимост неизбежно се изостря и понякога застрашава самочувствието. С цялата сила на таланта си Иван Вазов и Захари Стоянов се възправят срещу подобна опасност. Възвеличавайки българското националноосвободително движение, те го отмерват според най-меродавни изисквания за героизъм и свободолюбие и се стремят да докажат, че то отговаря на тези изисквания. Въпросът „какво сме сред другите“ получава единствено необходимото в момента решение, което и по-нататък ще служи на българския народ в трудната му борба за самоосъществяване и признание.